

Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка

Історичний факультет

Кафедра історії України

Дипломна робота

магістра

з теми: «Українська проблематика на польсько-московських мирних переговорах в 1656 – 1667 рр.»

Виконала: студентка Іstb1- М17 групи

Напряму підготовки 014 Середня освіта

(Історія)

Жондло Аліна Павлівна

Науковий керівник:

Газін В.В., кандидат історичних наук, доцент
кафедри історії України

Рецензент:

Кам'янець-Подільський – 2018

ЗМІСТ

Вступ.....	3
Розділ 1. Джерельна база та історіографія проблеми.....	8
1.1. Історіографія проблеми.....	8
1.2. Джерельна база дослідження.....	16
1.3. Методологія дослідження.....	20
Висновок до 1 розділу.....	23
Розділ 2. Українська проблематика в російсько-польських переговорах на початковому етапі війни 1654 – 1667 рр.....	25
2.1. Українське питання на Віленській російсько-польській комісії 1656 р....	25
2.2. Другі Віленські переговори та місце в них української проблематики...	30
Висновок до 2 розділу.....	33
Розділ 3. Формування концепції російсько-польського компромісу за рахунок вирішення «українського питання» в 1662 – 1664 рр.....	35
3.1. Ідея поділу українських земель між Росією та Польщею в 1662 – на поч. 1663 рр.....	35
3.2. Розгляд долі українських земель на російсько-польських переговорах у Дуровичах в 1664 р.....	38
Висновок до 3 розділу.....	44
Розділ 4. Андрусівські переговори, їх наслідки для України.....	46
4.1. Хід російсько-польських переговорів в Андрусові. Розгляд питань, пов’язаних з Україною.....	46
4.2. Результати роботи польсько-московської комісії, її наслідки для України.....	74
Висновок до 4 розділу.....	78
Висновки.....	80
Список використаних джерел та літератури.....	84

ВСТУП

Актуальність дослідження. З 1654 по 1667 рр. тривала російсько-польська війна, в ході якої Москва та Варшава вирішували суперечку стосовно домінування в регіоні Центрально-Східної Європи. У цьому сенсі в російсько-польських відносинах гостро постало й українське питання. Україна постала таким собі «золотим яблуком», володіння яким і забезпечувала вирішальну перевагу над противником та давала змогу розраховувати на реалізацію стратегічних планів. Саме тому боротьба за Україну була жорсткою та безкомпромісною. Вона відбувалася в багатьох площинах. По-перше, військове російсько-польське протистояння розгорнулося, зокрема, й на теренах України. Саме «український фронт» часто відігравав вирішальну роль в перебігу боротьби Москви та Варшави. По-друге, кожна з протиборствуючих сторін намагалася досягти успіху у відносинах з козацькою Україною, зафіксувавши там своє домінуюче становище. По-третє, питання України поставало і у відносинах Росії та Польщі з третіми сторонами (Крим та Туреччина, Швеція). Насамкінець, українська проблематика посіла одне з чільних місць в ході російсько-польських мирних переговорів, які розпочалися уже з 1656 р. і з перервами тривали, аж до 1667 р., коли в Андрусові цей тривалий процес завершився укладенням договору про перемир'я, одним з ключових пунктів якого був поділ України.

На жаль, тривалий час дослідники недостатньо приділяли уваги вивченню цього важливого аспекту міжнародних відносин середини – другої половини XVII ст., акумульованих в регіоні ЦСЄ. Це, свого часу, було зумовлено пануючими ідеологічними догмами – неможливо було відкрито говорити про фактичний поділ України, ігнорування інтересів українського народу, яка було здійснене, зокрема, московською владою («братнім народом»). Пізніше, як першорядні постали питання розвитку Української революції XVII ст., розвитку українсько-московських та українсько-польських відносин тощо. Відтак,

питання саме в ключі розв'язання українського питання у російсько-польських відносинах не стояло.

При цьому слід відзначити, що Українська держава не була лише об'єктом політики відповідно Москви та Варшави. Вона також виступала важливим фактором міжнародної політики, впливала на перебіг не лише боротьби між Росією та Польщею, а й визначала розвиток політичних процесів у всьому регіоні ЦСЄ.

Саме в ключі дослідження ролі цього чинника, місця українського питання в ході московсько-польської війни, дана проблематика не знайшла достатнього висвітлення в історіографії, хоча загалом питанням зовнішньої політики в період 50-х – 60-х рр. XVII ст., російсько-польського протистояння, чи відносин Чигирин, відповідно, з Варшавою та Москвою, присвячено чимало праць, починаючи з авторів XVII ст., які безпосередньо по слідах тогочасних подій намагалися їх осмислити. Можна повністю погодитися з висновком сучасної російської дослідниці Тетяни Яковлевої, що проблема ролі «українського питання» в російсько-польських відносинах середини XVII ст. не знайшла комплексного дослідження в історіографії. А якщо й розглядалася, «...то лише з погляду спеціалістів зовнішньої політики Росії чи Польщі... Навпаки для українців (представників української історіографії – А. Ж.) на перший план виступали події, що передували укладенню договору ті, що настали після цього, між тим стратегічні плани сусідніх держав, об'єктом зовнішньої політики й змови яких стала Україна, залишалися невисвітленими» [124, с. 179]. Така ситуація створила певну незаповнену лакуну в системі історичних знань про події Української національної революції XVII ст., що створює значні можливості та перспективи для сучасних досліджень.

Потрібно також відзначити, що між подіями, пов'язаними з російсько-польським протистоянням в 1654 – 1667 рр., та сучасними геополітичними процесами, в епіцентрі яких сьогодні опинилась Україна, можна простежити цілий ряд аналогій. Наприклад, як в той час, так і сьогодні відбувається боротьба за домінування в Україні регіональних лідерів (в XVII столітті – Річ

Посполита і Московське царство, в наш час – Російська Федерація з одного боку, а з іншого США та Європейський Союз), різна зовнішньополітична орієнтація (часто діаметрально протилежна) різних політичних сил всередині України (пропольська-промосковська-протурецька, прозахідна-проросійська тощо). Можна навіть простежити певну подібність у діях української влади – спершу пошук потужного союзника (знову ж таки з орієнтацією на одну з потужних держав), а згодом спроба створити союз другорядних країн (у випадку з Гетьманщиною – Валахією, Молдовою, Семиграддям, в наш час – зближення з Молдовою, Грузією тощо).

Тому актуальність дослідження даної теми зумовлена необхідністю його об'єктивного, безстороннього та не заідеологізованого вивчення, а також врахування його досвіду в сучасних політичних процесах.

Об'єктом даного дослідження є боротьба навколо українського питання в період Української національної революції XVII ст.

Предметом дослідження є розгляд питань, пов'язаних з Україною в ході російсько-польських мирних переговорів в 1656 – 1667 рр.

Хронологічні межі дослідження охоплюють період з 1654 р., коли розпочалася російсько-польська війна в центрі якої, зокрема, опинилося українське питання, до 1667 р., коли у результаті тривалих російсько-польських переговорів було укладено Андрусівське перемир'я, яке й поклало кінець війні.

Географічні межі дослідження складала територія Української козацької держави Війська Запорозького, де власне було акумульовано «українське питання», а також території Речі Посполитої (саме землі Великого князівства Литовського) де проводилися російсько-польські мирні переговори протягом 1656 – 1667 рр.

Мета роботи: на основі аналізу джерел та історичної літератури висвітлити перебіг дипломатичного протистояння між Москвою та Варшавою навколо вирішення українського питання, проаналізувати зміни у підходах сторін до вирішення проблем, пов'язаних з козацькою Україною та динаміку

просування до компромісу у вигляді поділу українських земель між Росією та Польщею.

Для реалізації цієї мети ставляться наступні *завдання*:

- проаналізувати відображення російсько-польських переговорів протягом 1656 – 1667 рр. та розгляд у їх ході української проблематики в працях українських та зарубіжних істориків;
- з'ясувати зміст «українського питання», яке постало у російсько-польських відносинах 50 – 60-х рр.. XVII ст.
- охарактеризувати розгляд питань, пов'язаних з Україною під час російсько-польських переговорів, починаючи з Віленських 1656 і завершуючи Андрусівськими 1667 р., прослідкувати динаміку змін концепцій вирішення українського питання.
- дослідити дипломатичну діяльність Гетьманщини стосовно російсько-польських переговорів;
- з'ясувати передумови укладення Андрусівського перемир'я, розглянувши геополітичне становище в Східній Європі в середині – другій половині 1660-х років, а також звернути увагу на місце Української гетьманської держави в політичних процесах;
- проаналізувати умови Андрусівської угоди;
- з'ясувати наслідки Андрусівського перемир'я для Східноєвропейського регіону та в першу чергу України.

Елементи наукової новизни дослідження. Дане магістерське дослідження є спробою на рівні студентської кваліфікаційної роботи проаналізувати динаміку розгляду української проблематики в ході російсько-польських мирних переговорів у 1656 – 1667 рр., осмислити значення «українського питання» в перебігу боротьби між Москвою та Варшавою за домінування в регіоні Центрально-Східної Європи. Було здійснено спробу сформулювати періодизацію постановки та вирішення українського питання Росією та Річчю Посполитою протягом 1656 – 1667 рр.

Практичне значення дослідження полягає в тому, що його матеріали, основні висновки й положення корегують й уточнюють існуючі знання з ряду питань історії Української національної революції XVII ст. та історії міжнародних відносин в Центрально-Східній Європі середини XVII ст. Водночас, вони можуть бути використані для підготовки, посібників, лекцій і спеціальних курсів з історії України та історії міжнародних відносин у вищих навчальних закладах, а також для підготовки тематичних занять в загальноосвітніх школах.

Апробація дослідження. Дана робота виконана згідно навчально-наукової програми кафедри історії України. Основні положення і результати роботи доповідалися на засіданнях кафедри історії України К-ПНУ імені Івана Огієнка та в ході звітної науково-практичної конференції студентів та магістрантів Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка в квітні 2018 року, а стаття на тему «Становлення концепції поділу козацької України у політичному діалозі Варшави та Москви в 60-х рр. XVII ст.» була подана до збірника наукових праць студентів та магістрантів історичного факультету К-ПНУ імені Івана Огієнка, вип. 15.

Структура роботи визначається метою та завданням дослідження. Вона складається зі вступу, чотирьох розділів, висновків, списку літератури і джерел.

ВИСНОВКИ

У результаті проведеного дослідження ми дійшли наступних висновків:

Історія дипломатичних відносин часів Української національної революції XVII ст., політична боротьба навколо вирішення українського питання – тема, до якої була прикута увага багатьох поколінь істориків. Історіографія проблеми складає доволі великий масив досліджень, які представляють, насамперед, праці українських, польських та російських істориків.

Попри доволі ґрунтовну історіографічну традицію, проблем польсько-московської боротьби за Україну, питання розгляду української проблематики під час польсько-російських переговорів 1656 – 1667 рр., перепертії російсько-польської боротьби за Україну та впливу політики Української козацької держави на перебіг цього протистояння, а відтак – на політичне життя цілого регіону Центрально-Східної Європи залишаються актуальними й надалі привертатимуть увагу вчених, дипломатів, всіх, кому цікава історія України.

Аналіз джерельної бази дослідження дав підстави стверджувати, що вона є доволі репрезентативною й дає змогу виконати поставлені дослідницькі завдання та досягти мети – всебічно проаналізувати особливості польсько-московської боротьби, в центрі якої стояло, зокрема, й українське питання, простежити динаміку розгляду противниками української проблематики та скласти її періодизацію.

1654 – 1667 рр. – це період російсько-польської війни, коли Варшава і Москва зійшлися у боротьбі за першість у регіоні Центрально-Східної Європи. Саме українські землі опинилися в епіцентрі цієї боротьби: власне укладення Переяславсько-Московського договору 1654 р. спровокувало конфлікт, а вирішення на свою користь «українського питання» було поставлене ворогуючими сторонами в основу досягнення кінцевої мети протистояння.

Власне від вирішення «українського питання» залежав кінцевий результат російсько-польського протистояння. Завдяки своїм геополітичним

можливостям, міліарному потенціалу, культурній традиції Україна була тим «золотим яблуком», володіння яким створювало передумови для реалізації стратегічних імперських планів як з боку Москви, так і з боку Варшави. Зацікавленість у вирішенні «українського питання» виявляли також Крим, Османська імперія, Швеція, які, своєю чергою, були серйозними факторами, які мали вплив на перебіг московсько-польського протистояння.

У ході російсько-польської війни 1654 – 1667 рр. періоди загострення, коли між сторонами спалахували запеклі бойові дії, змінювалися на моменти пошуку спроб мирного врегулювання. Саме в цей час, під час мирних переговорів, сторони намагалися вирішити долю України, зневажаючи її інтересами. Варшава та Москва просувалися до фіналу, яким ознаменувався 1667 р., коли в Андрусові суперникам вдалося досягти перемир'я. Компроміс було досягнуто за рахунок України, яка тривалий час була «каменем спотикання» в російсько-польських відносинах.

Власне «українське питання» було в епіцентрі переговорів між Варшавою та Москвою, воно в тій, чи іншій мірі було присутнє на з'їздах повноважних послів, починаючи з 1656 р., коли представники Польщі та Москви зібралися під Вільно і аж до Андрусова 1667 р. У вказаному переговорному процесі можна виділити окремі етапи з їх характерними рисами і, зокрема, власне постановкою «українського питання».

Першим етапом російсько-польського переговорного процесу став Віленський, який склали два раунди переговорів (з 22 серпня по 3 листопада 1656 р. та з 26 вересня по 19 жовтня 1658 р.). На цьому етапі сторони чітко окреслили максимальний обсяг вимог: Варшава вимагала відновлення ситуації (мова йшла про територіальні питання) згідно умов Полянівського договору 1634 р., Москва наполягала на узаконення усіх своїх завоювань за період кампаній 1654 – 1655 рр., включаючи зайняті російськими військами території Великого князівства Литовського. Безкомпромісними та чіткими були позиції сторін стосовно України: і Москва і Варшава вважали єдино прийнятним визнання своїх прав на ці землі. Однак в ході першого раунду віленських

переговорів виникло, а в ході другого – активно обговорювалося й було предметом суперечок, питання обрання російського царя Олексія Михайловича Романова спадкоємцем польського королівського престолу. Саме під час дискусій стосовно цього питання проявилася одна вельми симптоматична тенденція – заради реалізації ідеї отримання польської корони Москва (поки в неофіційних розмовах) готова була йти на компроміс в «українському питанні». Окремо під час віленських переговорів постало питання участі в них представників Війська Запорозького. Так, під час першого раунду українська делегація, очолювана сотником Романом Гапоненком не була допущена до переговорів, що викликало в кінцевому результаті невдоволення гетьмана Богдана Хмельницького, а також цілком обґрунтовані підозри в намаганні сторін (і Варшави, і Москви) вирішити свої проблеми ціною України. Напередодні других віленських переговорів, на яких «українське питання» також стояло доволі чітко й суперечки навколо його вирішення були доволі гострими, Москва перед тодішнім українським гетьманом Іваном Виговським поставила пропозицію надіслати у Вільно своїх представників, які б могли безпосередньо брати участь у переговорах та визначити питання (особливо стосовно кордонів), що мали бути поставлені перед польською делегацією.

Наступний етап польсько-російських мирних переговорів припав на 1662 – 1663 рр. Основний переговорний процес відбувся в ході візиту до Львову, де на той час перебував польський король Ян Казимир, Афанасія Ордин-Нащокіна. Поява останнього в якості основного перемовця означало суттєву зміну ставлення Москви до переговорів. Як головне його завдання значилося укладення миру з Річчю Посполитою, а також утворення союзу проти спільних супротивників. Задля цього Москва готова була йти на серйозні поступки в «українському питанні». Зокрема, в посольській інструкції Нащокіну зазначалося на можливості поділу України по Дніпру.

На третьому етапі, в Андрусові з 10 травня 1666 р. по 30 січня 1667 р. відбулася фінальна стадія переговорів, які й поклали кінець тривалій польсько-московській війні. На рішення противників мали вплив декілька чинників: по-

перше, тривала війна означила певну рівновагу сил, що змушувало сторони шукати компромісу; по-друге, і Москву, і Варшаву, став турбувати кримський фактор та занепокоєння, що козацька Україна прийме протекцію Криму та Османської імперії; по-третє, сторони доходять висновку, що «свавільне українське козацтво» краще контролювати спільними зусиллями, використовуючи його для реалізації своїх зовнішньополітичних цілей (боротьби проти Туреччини та Швеції).

Андрусівським договором передбачалося укладення російсько-польського перемир'я на 13,5 років, тобто до червня 1680 р. Основним пунктом угоди стало визначення рубежів між державами. Так, Річ Посполита втрачала на півночі: Дорогобуж, Білу, Невель, Себеж, Красне й Веліж разом зі своїми повітами. На сході до Московської держави відходили Смоленщина та Сіверщина разом з Черніговом та всім Чернігівським воєводством. У володіннях царя також опинялася вся Лівобережна Україна, а також Київ з повітом (до 5 квітня 1669 р.).

Запоріжжя визнавалося під управлінням як Москви, так і Варшави, а запорізькі козаки мали служити обом монархам проти вірогідної «агресії бусурманської».

Андрусівський трактат був водночас угодою про поділ України.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

Джерела:

1. Акты, издаваемые комиссиею, высочайше учрежденною для разбора древних актов в Вильне. Вильно, 1909. Т. 34. Акты относящиеся к времени войны за Малороссию (1654 – 1667). 578 с.
2. Акты Московского государства, изданные Императорскою академиею наук. Т. II. Разрядный приказ. Московский стол 1635 – 1659. Санкт-Петербург : Тип. Императорской академии наук, 1894. 773 с.
3. Акты Московского государства, изданные Императорскою академиею наук. Т. III. Разрядный приказ. Московский стол 1660 – 1664. Санкт-Петербург : Тип. Императорской академии наук, 1901. 674 с.
4. Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные археографическою комиссиею. Санкт-Петербург : Тип. Э. Пратца, 1853. Т. 5. 288 с.
5. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные археографическою комиссиею. Санкт-Петербург : Тип. П. А. Кулиша, 1861. Т. 3. 620 с.
6. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные археографическою комиссиею. Санкт-Петербург : Тип. П. А. Кулиша, 1863. Т. 4. 276 с..
7. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные археографическою комиссиею. Санкт-Петербург : Тип. Э. Пратца, 1867. Т. 5. 335 с.
8. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные археографическою комиссиею. Санкт-Петербург : Тип. Э. Пратца, 1869. Т.6. 273 с.
9. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные археографическою комиссиею. Санкт-Петербург. Тип. В. В. Пратц, 1873. Т. 7. 398 с.

10. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные археографическою комиссиею. Санкт-Петербург : Тип М. Этингера, 1879. Т.11. 820 с.
11. Акты, собранные в библиотеках и архивах Российской империи археографическою экспедициею Императорской академии наук. – СПб. Тип. II Отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1836. – Т.4. – 500 с.
12. Бростовский П. К. Дневник дороги на Комиссию в Вильну 1656 года, с самого акта Комиссии наскоро списанного // Сборник Муханова. 2-е изд. Санкт-Петербург, 1866. С. 483-542.
13. Величко С.В. Літопис. Київ : Дніпро, 1991. Т. 2. 642 с.
14. Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы : В 3-х т. Москва : Изд-во АН СССР, 1954. Т. 3. 644 с.
15. Галактионов И. В. К истории Андрусовского перемирия 1667 г. // Исторический архив. 1959. № 6. С. 82-89.
16. Герасимчук В. Матеріали до історії козаччини XVII ст. Львів : Вид-во АН України, 1994. 153 с.
17. Грамон А. Из истории московского похода Яна Казимира. Юрьев : Типогр. Маттисена, 1929. 30 с.
18. Джерела з історії Національно-визвольної війни українського народу 1648–1658 рр. Т. 4: 1655–1658 рр. / Упорядн. о. Ю. Мицик; Ред.кол.: В. А. Брехуненко, Д. В. Бурім, О. О. Маврін, Г. К. Швидько. НАН України. Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського, Інститут історії України; Канадський інститут українських студій (Едмонтон). Київ : Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського, 2015. 540 с.
19. Документи Богдана Хмельницького / Упор. І. Крип'якевич, І. Бутич. Київ : Вид. АН УРСР, 1961. 740 с.

20. Заборовский Л. В. Великое княжество Литовское и Россия во время польского Потопа (1655-1656) : Документы, исследование. Москва : Наука, 1994. 190 с.
21. Заборовский Л. В. Католики, православные, униаты. Проблемы религии в русско-польско-украинских отношениях конца 40-х – 80-х гг. XVII в. Документы. Исследования. Часть 1: Источники времени гетманства Б. М. Хмельницкого. Москва : Памятники исторической мысли, 1998. 374 с.
22. Літопис гадяцького полковника Григорія Грабянки. Київ : Т-во "Знання" України, 1992. 192 с.
23. Літопис Самовидця . Київ : Наукова думка, 1971. 205 с.
24. Материалы русско-польских переговоров // Великое княжество Литовское и Россия во время польского потопа (1655-1656). Москва : Наука, 1994. С. 9-185.
25. Мицик Ю. Джерела з історії Національно-визвольної війни українського народу 1648–1658 рр. Т. 4: (1655–1658). Київ, 2015. 540 с.
26. Московия и Европа. Москва : Фонд Сергея Дубова, 2000.
27. Памятники, изданные Временною Комиссиею для разбора древних актов, высочайше учрежденною при Киевском, Подольском и Волынском Генерал-Губернаторе. Киев : Университетская типография, 1852. Т.3. 438 с.
28. Памятники, изданные Временною Комиссиею для разбора древних актов, высочайше учрежденною при Киевскомъ, Подольском и Волынском Генерал-Губернаторе. Киев : Университетская типография, 1859. Т.4. 464 с.
29. Полное собрание законов Российской империи, повелением государя императора Николая Павловича составленное. Собрание первое. С 1649 по 12 декабря 1825 года. Санкт-Петербург : Типография II Отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1830. Т. 1. 1029 с.
30. Софонович Ф. Хроніка з літописців стародавніх. Київ : Наук. думка, 1992.

31. Тисяча років української суспільно-політичної думки. У 9-ти т. Київ : Дніпро, 2001. Т. 3. Кн. 1. 504 с.
32. Федорук Я. Універсали та листи Богдана Хмельницького. URL: http://www.franko.lviv.ua/Subdivisions/um/um_1/Dokumenty/1-fedoruk%20yaruslav.htm
33. Флоря Б.Н. Русско-польские отношения в 50-е годы XVII в. // Русская и украинская дипломатия в международных сношениях в Европе середины XVII века. Москва : Гуманитарий, 2007. С. 137-230.
34. Darowski A. Trzydziesci lat traktatów pokojowych. (1656 – 1686) I. Przed pokojem andruszowskim // Szkice historyczne, skreślony na podstawie współczesnego pamiętnika. Petersburg : Nakładem księgarni K. Grendyszynskiego, 1895. Ser. II. S. 347-419
35. Grabowski A. Ojczyście spominki w pismach do dziejów dawnej Polski. Diaryusze, Relacye, Pamiętniki i t.p., służyć mogące do objaśnienia dziejów krajowych: tudzież listy historyczne do panowania królów Jana Kazimierza i Michała Korybuta, oraz listy Jana Sobieskiego marszałka i hetmana wielkiego koronnego, z rękopismów zebrane. 2 tomy. Kraków : Nakładem Józefa Cypcera, 1845. T. I. 367 s.
36. Historia panowania Jana Kazimierza z klimakterów Wespazyana Kochowskiego przez współczesnego tłumacza w skróceniu na polski język przełożona wydana z rękopismu w roku 1840 przez Edwarda Raczyńskiego. Poznan : Nakład i czcionkami N.Kamińskiego i spółki, 1859. T. 2. 314 s.
37. Historia panowania Jana Kazimierza z klimakterów Wespazyana Kochowskiego przez współczesnego tłumacza w skróceniu na polski język przełożona wydana z rękopismu w roku 1840 przez Edwarda Raczyńskiego. Poznan : Nakład i czcionkami N.Kamińskiego i spółki, 1859. T. 3. 369 s.
38. Pamiętnik Mikołaja Jemiołowskiego, towarzysza lekkiej chorągwi. Ziemianina województwa Bełzkiego, obejmujący dzieje Polski od roku 1648 do 1679 spółcześnie porządkiem lat opowiedziane. Lwów : W drukarni zakładu narodowego Ossolińskich, 1850. 287 s.

Література:

39. Апанович О. Запорізька Січ у боротьбі проти турецько-татарської агресії 50 – 70-ті роки XVII ст. Київ : Вид-во АН УРСР, 1961. 299 с.;
40. Артамонов В. Соперничество очагов державности в Восточной Европе в XVII – XVIII вв. // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету: Історичні науки. Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2006. Т. 16 : На пошану професора А. О. Копилова. С. 291-304.
41. Аугустинович К. Русско-польская война 1654 – 1657 гг. и посредничество Габсбургской империи // Русская и украинская дипломатия в Евразии : 50-е годы XVII века. Москва : Институт славяноведения РАН, 2000. С. 47-52.
42. Бантыш-Каменский Д. История Малой России. Київ : Час, 1993. С. 170-171.
43. Бантыш-Каменский Н. Н. Обзор внешних сношений России (по 1800 г.). Ч. 3. Москва : Тип. Э.Лиснера и Ю.Романа, 1897. 319 с.
44. Брайчевський М. Приєднання чи возз'єднання // Переяславська рада 1654 року. Київ, 2003. С. 294 - 425.
45. Гадяцька унія 1658 року / Редкол. П. Сохань, В. Брехуненко та ін.. Київ : Інститут української археографії та джерелознавства імені М. С. Грушевського НАН України, 2008. 342 с.
46. Газін В. Вільно-2: російсько-польські переговори 1658 р. та вплив українського чинника // Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2014. Вип. 7. С. 504-511.

47. Газін В. Гетьман Павло Тетеря: соціально-політичний портрет. Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2007. 196 с.
48. Газін В. Обриси Андрусова: «українське питання» під час дипломатичної місії А. Ордин-Нащокіна у Львові в березні – квітні 1663 р. // Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки. Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2010. Т. 20: На пошану професора І. В. Рибача. С. 410-425.
49. Газін В. Польська корона для Романових: московські дипломатичні комбінації в поствіленський період (кінець 1656 – серпень 1657 р.) // Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки. Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2010. Вип. 3. С. 415-423.
50. Газін В. Похід польських військ Яна Казимира на Лівобережну Україну у 1663-1664 рр.: причини провалу // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету. Історичні науки. Київ, 1999. Т. 3 (5). С. 60-69.
51. Газін В. Російсько-польська дипломатія 1654-1667 рр.: етапи та місце «українського питання» // Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки. Кам'янець-Подільський : ПП «Медобори-2006», 2014. Т. 24: На пошану академіка В.А.Смоля. С. 121-138.
52. Газін В. Російсько-польські переговори 1664 р. в Дуровичах: вплив українського чинника на перебіг політичного діалогу Москви та Варшави // Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки. Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2011. Вип. 4. С. 541-555.
53. Газін В. «Українське питання» на віленських переговорах 1656 р. // Проблеми історії країн Центральної та Східної Європи: збірник наукових

- праць. Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2010. С. 34-53.
54. Газін В. «Українське питання» в політичному концепті А.Ордіна-Нащокіна // Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки. Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2011. Т. 21: На пошану професора О.М.Завальнюка. С. 205-217.
55. Галактионов И. В. Из истории русско-польского сближения в 50-60-х гг. XVII века (Андрусовское перемирие 1667 года). Саратов : Издательство Саратовского университета, 1960. 106 с.
56. Галактионов И. В. Проблема русско-польского союза в дипломатической практике А. Л. Ордина-Нащокіна // Славяне и их соседи. Международные отношения в эпоху феодализма. Сборник тезисов. Москва : «Наука». Главная редакция восточной литературы, 1989. С. 61-64.
57. Галактионов И. В. Русско-польский союз: обоснование идеи А. Л. Ордина-Нащокіным накануне переговоров в Андрусове // Славянский сборник. Саратов, 1990. Вып. 4. С. 81-125.
58. Галактионов И., Чистякова Е. А. Л. Ордин-Нащокінский русский дипломат XVII в. Москва : Изд. социально-экономической литературы, 1961. 134 с.
59. Герасимчук В. Виговщина і Гадяцький трактат // Записки наукового т-ва ім. Т. Г. Шевченка. Львів, 1909. Т. 88. С. 23-50
60. Герасимчук В. Чуднівська кампанія 1660 р. Львів : Друк. Наук. тов. ім. Шевченка, 1913. 149 с
61. Голобуцький В. Запорозьке козацтво. Київ : Вища школа, 1994. 539 с.
62. Горобець В. Гадяцька угода 1658 року у структурі міжнародних взаємин Центрально-Східної Європи // Гадяцька унія 1658 року / Редкол. П. Сохань, В. Брехуненко та ін. Київ : Інститут української археографії та джерелознавства імені М. С. Грушевського НАН України, 2008. С. 81-108.

- 63.Горобець В. Зірки та терени козацької революції. Історія звитяг та поразок. Харків : Книжковий клуб «Клуб сімейного дозвілля», 2017. 480 с.
- 64.Горобець В. Зовнішня політика Гетьманату другої половини 50-х рр. XVII ст. : впливи суспільно-політичного протистояння в Україні та трансформацій регіональних геополітичних процесів. Український історичний журнал. 2005. №2. С. 16-47.
- 65.Горобець В. Еліта козацької України в пошуках політичної легітимації: стосунки з Москвою та Варшавою, 1654-1665. Київ : Інститут історії України, 2001. 533 с.
- 66.Грушевський М. С. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. / Редкол.: П. С. Сохань (голова) та ін. Київ : Наукова думка, 1997. Т. IX-1. 880 с.
- 67.Грушевський М. С. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. / Редкол.: П. С. Сохань (голова) та ін. Київ : Наукова думка, 1997. Т. IX-2. 776 с.
- 68.Грушевський М. С. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. / Редкол.: П. С. Сохань (голова) та ін. Київ : Наукова думка, 1998. Т. X. 408 с.
- 69.Грушевський М.С. Ілюстрована історія України. Київ, 1990. 524 с.
- 70.Заборовский Л. В. Россия, Речь Посполитая и Швеция в середине XVII в.: Из истории междунар. отношений в Вост. и Юго-Вост. Европе. Москва: Наука, 1981. 180 с.
- 71.Заборовский Л. В., Захарьина Н. С. Из истории русско-польских дипломатических контактов : посольство Н. И. Одоевского с «Товарищи» 1656 г: (Посольский архив) // Славяне и их соседи. Международные отношения в эпоху феодализма. Москва, 1989. С. 153-180.
- 72.Заруба В. «Українське питання» в системі європейської політики останньої чверті XVII століття // Київська старовина. 2003. №1. С. 3-12.
- 73.Історія українського козацтва: Нариси: у 2 т. / Редкол.: В. А. Смолій (відп. ред.) та ін. Київ : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2006. Т. 1. 800 с.

74. Історія Української РСР: У 8-ми т., 10 кн. / Під ред. Ю. Ю. Кондуфора. Київ : Наукова думка, 1979. Т. 2. 615 с.
75. История Русов или Малой России. Москва : Университетская тип., 1846. 365 с.
76. Калакура Я. Українська історіографія. Київ, 2004. 326 с.
77. Крип'якевич І. Історія України. Львів : Світ, 1990. 345 с.
78. Костомаров М. Исторични монографіи Миколи Костомарова. Т. VI : Гетьманованє Івана Выговского та Юрія Хмельницкого // Исторични монографіи. В Тернополі : З друк. Іосифа Павловского, 1891. 234 с.
79. Костомаров Н. Русская история в жизнеописаниях ее главнейших деятелей. Санкт-Петербург : Вестник Знания, 1880. Т. 2. 408 с.
80. Костомаров М. Исторични монографіи Миколи Костомарова. Т. VII : Руина. I. Гетьманованє Бруховецкого // Исторични монографіи. В Тернополі : З друк. Іосифа Павловского, 1892. 151 с.
81. Липинський В. Україна на переломі 1657 – 1659. Записки до історії українського державного будівництва в XVII-ім столітті. Твори. Філадельфія : Східно-Європейський дослідний інститут ім. В. К. Липинського, 1991. Т.3. 346 с.
82. Марченко М. Борьба России і Польщі за Україну (1654 – 1664 рр.). Київ : Вид. АН УРСР, 1941. 116 с.
83. Мицик Ю. Андрусівське перемир'я 1667-го року очима польського хроніста Миколая Ємьоловського // Україна між Польщею та Росією : матеріали Міжнародної науково-практичної конференції до 330-ї річниці Вічного миру (1686) і 350-ї річниці Андрусівського перемир'я (1667) (23 грудня 2016 р., м. Київ) / Упоряд. Є. М. Луняк; Музей гетьманства. Ніжин : НДГУ імені М. Гоголя, 2016. С. 87-90.
84. Мицик Ю. Джерела з історії Національно-визвольної війни українського народу середини XVII ст. Дніпропетровськ : ВПОП "Дніпро", 1996. 120 с.

85. Нариси з історії дипломатії України / О. І. Галенко, Є. Є. Комарніцький, М. В. Кірсенко та ін. під ред. В. А. Смолія. Київ : Видавничий дім «Альтернативи», 2001. 736 с.
86. Новосельский А. А. Борьба Московского государства с татарами во второй половине XVII века // Исследования по истории эпохи феодализма. М., 1994. 223 с.
87. Оглоблин О. Українсько-московська угода 1654 р. // Переяславська рада 1654 року (Історіографія та дослідження) / Редкол. П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін. Київ : Смолоскип, 2003. С.156-220.
88. Переяславська рада 1654 року (Історіографія та дослідження) / Редкол. П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін. Київ : Смолоскип, 2003. 890 с.
89. Санин Г. А. Отношения России и Украины с Крымским ханством в середине XVII века. Москва : Наука, 1987. 170 с.
90. Сергійчук В. І. Іменем Війська Запорозького: Українське козацтво в міжнародних відносинах XVI – середини XVII століття. Київ : Вид-во «Україна», 1991. 253 с.
91. Смолій В. А., Степанков В. С. Богдан Хмельницький (Соціально-політичний портрет). 2-ге вид. доп., перероб. Київ : Либідь, 1995. 624 с.
92. Смолій В. А., Степанков В. С. Петро Дорошенко. Політичний портрет. Київ : Темпора, 2011. 631 с.
93. Смолій В., Степанков В. У пошуках нової концепції історії визвольної війни українського народу XVII ст. Київ , 1992. 41 с..
94. Смолій В., Степанков В. Українська національна революція XVII ст. (1648-1676 рр.). Київ : Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2009. 447 с.
95. Смолій В. А., Степанков В. С. Українська національна революція XVII ст. (1648-1676 рр.). Київ : Видавничий дім «Альтернативи», 1999. 352 с.
96. Смолій В., Степанков В. Українська національна революція середини XVII ст. : проблеми, пошуки, рішення. Київ : Інститут історії України НАН України, 1999. 107 с.

97. Смолій В., Степанков В. Українська національна революція 1648 - 1676 рр. крізь призму століть // Укр. іст. журнал. 1998. № 3. С. 3-12
98. Смолій В., Степанков В. У пошуках нової концепції історії визвольної війни українського народу XVII ст. К., 1992
99. Смолій В., Степанков В., Горобець В., Чухліб Т. Дипломатія на «межі світу»: міжнародні відносини та зовнішня політика Української держави (XVII ст. – 1750-ті рр.). Посібник для університетів. Київ : Вид-во «АМЕННОТЕР» 2016. 320 с.
100. Смолій В. А., Степанков В. С. Становлення української дипломатичної служби. Зовнішня політика уряду Б.Хмельницького (1648 – 1657 рр.) // Нариси з історії дипломатії України. Київ , 2001. С.107-162;
101. Смолій В., Степанков В., Горобець В., Чухліб Т. Дипломатія на «межі світу»: міжнародні відносини та зовнішня політика Української держави (XVII ст. – 1750-ті рр.). Посібник для університетів. Київ : Вид-во «АМЕННОТЕР» 2016. 320 с.
102. Соловьев С. М. Сочинения. В 18 кн. Кн. V. Т. 9 – 10. История России с древнейших времен / Отв. ред.: О. Д. Ковальченко, С. С. Дмитриев. Москва : Мысль, 1990. 718 с.
103. Соловьев С. М. Сочинения. В 18 кн. Кн. VI. Т. 11 – 12. История России с древнейших времен / Отв. ред.: О. Д. Ковальченко, С. С. Дмитриев. Москва : Мысль, 1990. 671 с.
104. Степанков В. С. Програма державного будівництва Богдана Хмельницького // Вісник АН України. 1991. № 10;
105. Стецюк К. І. Народні рухи на Лівобережній і Слобідській Україні в 50-х – 70-х роках XVII ст. Київ : Вид-во АН УРСР, 1960. 364 с.
106. Україна та Росія: проблеми політичних і соціокультурних відносин. Київ : Інститут історії України НАН України, 2003. 604 с.
107. Федорук Я. О. Віленський договір 1656 року: Східноєвропейська криза і Україна у середині XVII століття. Київ : Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2011. 623 с

108. Федорук Я. Міжнародна дипломатія і політика України 1654 – 1657.
Частина 1: 1654 рік. Львів : „Місіонер”, 1996. 262 с.
109. Федорук Я. Переговори Речі Посполитої з Москвою і укладення Віленського миру (1654-1656) // Переяславська рада 1654 року (Історіографія та дослідження) / Редкол. П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін. Київ : Смолоскип, 2003. С.796-861.
110. Федорук Я. Посольський звіт Петра Голінського про його перебування у Москві у 1656 р. // Україна крізь віки: Збірник наукових праць на пошану академіка НАН України професора Валерія Смоля. Київ : Інститут історії України НАН України, 2010. С.985-1017
111. Федорук Я. Українська проблематика на віленських переговорах між Річчю Посполитою та Росією восени 1656 р. // Український історичний журнал. 2012. Вип. 5. С. 52-64.
112. Флоря Б. Внешнеполитическая программа А. Л. Ордина-Нащокина и попытки ее осуществления. Москва : Индрик, 2013. 448 с
113. Флоря Б. Н. Русское государство и его западные соседи (1655 – 1661 гг.). Москва : Индрик, 2010. 656 с.
114. Флоря Б. Украинский вопрос на переговорах под Вильно // Украина и соседние государства в XVII веке. Материалы международной конференции. Санкт-Петербург : Издательство «Скиф», 2004. С. 160-173.
115. Флоря Б. Н. 50-е гг. XVII в. в истории международных отношений в Центральной части Евразии и задачи публикации материалов о деятельности русской и украинской дипломатии в эти годы // Русская и украинская дипломатия в Евразии: 50-е годы XVII века. Москва : Институт славяноведения РАН, 2000. С. 9-23.
116. Чухліб Т. Гетьмани і монархи. Українська держава в міжнародних відносинах 1648 – 1714 рр. Київ : Інститут історії України НАНУ, 2003. 518 с.
117. Чухліб Т. Концепція полівасалітетної підлеглості Б.Хмельницького та українсько-російські взаємовідносини середини XVII ст. // Україна та

- Росія: проблеми політичних і соціокультурних відносин. Київ : Інститут історії НАН України, 2003. С.146-173.
118. Чухліб Т. В. Правобережна Україна у сфері геополітичних інтересів країн Східної та Південно-Східної Європи (60-ті роки XVII – початок XVIII ст.). Дис... канд. іст. наук: 07.00.02. Київ, 1995. 193 арк.
119. Шевчук В. Козацька держава. Київ : Абрис, 1995. 244 с.
120. Яворницький Д. І. Історія запорізьких козаків. Київ : Наукова думка, 1990. Т. 2. 345 с.
121. Яковенко Н. Нариси Історії України: З найдавніших часів до кінця XVIII ст. URL : <http://www.vesna.org.ua/txt/yakovenkon/znaid/r5-1.html>
122. Яковлева Т. Гетьманщина в другій половині 50-х років XVII століття: Причини і початок Руїни. Київ : Основи, 1998. 447 с..
123. Яковлева Т. Руїна Гетьманщини : Від Переяславської ради-2 до Андрусівської угоди (1659-1667 рр.). Київ : Основи, 2003. 644 с.
124. Яковлева Т. Украинский вопрос в русско-польских переговорах 60-х гг. XVII в. // Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.). Вип. 3. Київ : Інститут історії України НАНУ, 2003. С.179-192.
125. Яковлів А. Українсько-московські договори у XVII – XVIII віках // Укр. іст. журнал. 1993. № 4-6. С.96-118;
126. Яковлів А. Українсько-московські договори у XVII – XVIII віках // Укр. іст. журнал 1994. № 4. С. 133-144.
127. Codello A. Wydarzenia wojenne na Zmudzi i w Kurlandii 1656-1660 / Aleksander Codello // Przegląd Historyczny. Warszawa : Państwowe wydawnictwo naukowe: 1966. Т. 57. S. 49-66
128. Dąbrowski J. Polsko-moskiewskie rokowania pokojowe w 1658 roku // Rzeczpospolita w latach Potopu. Kielce, 1996. S. 93-96
129. Kijas A. Dyplomatyczna działalność Atanasego Ordina-Naszczokina. Przyczynek do stosunków polsko-rosyjskich w drugiej połowie XVII w. // Polska. Niemcy. Europa: Studia dziejów myśli politycznej I stosunków

- miedzynarodowych / Pod. red Antoniego Czubinskiego. Poznań, 1977. S.111-119.
130. Kubala L. Wojna moskiewska r. 1654-1655. Szkiców historycznych. Serya III. Warszawa : Nakład Gebethnera i Wolffa, 1910. 443 s.
131. Kubala L. Wojna brandenburska i najazd Racoczego w roku 1656 i 1657 r. Szkiców historycznych. Serya II. Lwów : H.Altenberg, G.Seyfarth, E.Wende i SP, 1910. 439 s.
132. Kubala L. Wojny duńskie i pokój Oliwski 1657 – 1660. Szkiców historycznych. Serya VI. Lwów : Księgarnia wydawnicza H.Altenberga, 1922. 651 s.
133. Matelski D. Grabież dóbr kultury w wojnach Rzeczypospolitej Obojga Narodów (1569 – 1795). Poznań, 2005. 142 s.
134. Wójcik Z. Dyplomacja polska w okresie wojen drugiej połowy XVII wieku (1648 – 1699) // Historia dyplomacji polskiej. T. II (1572 – 1795) / pod red. Zbignewa Wójcika. Warszawa : Państwowe wydawnictwo naukowe, 1982. S. 163-330
135. Wójcik Z. Polska i Rosja wobec wspólnego niebezpieczeństwa szwedzkiego w okresie drugiej wojny północnej 1655 – 1660. // Polska w okresie drugiej wojny północnej 1655 – 1660. Warszawa : PWN, 1957. T.1. S. 331-378.
136. Wójcik Z. Traktat andruszowski i jego geneza. Warszawa : PWN, 1959. 281 c.
137. Wójcik Z. Z dziejów organizacji dyplomacji polskiej w drugiej połowie XVII wieku // Polska służba dyplomatyczna XVI – XVIII wieku / Studia pod red. Zbignewa Wójcika. Warszawa : Państwowe wydawnictwo naukowe, 1966. S. 257-368.